

УДК 94(477.54)"1928/1936":[331.4:338.45]

## Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок

*Любавський Р. Г.*

**Любавський Р. Г. Умови праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок.** У статті аналізуються зміни умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок. Робиться висновок про те, що у цей час склалися особливі умови праці, які стали ознаками радянської повсякденності робітників заводів. Форсована індустріалізація призвела до надзвичайної скученості працівників та виробничого обладнання у цехах заводів, до лавиноподібного збільшення випадків травматизму, загострення проблеми організації харчування, забезпечення робітників елементарними санітарно-гігієнічними умовами.

**Ключові слова:** умови праці, робітники, перші п'ятирічки.

**Любавский Р. Г. Условия труда рабочих заводов-гигантов Харькова в годы первых пятилеток.** В статье анализируются изменения условий труда рабочих заводов-гигантов Харькова в годы первых пятилеток. Делается вывод о том, что в настоящее время сложились особые условия труда, которые стали признаками советской повседневности рабочих заводов. Форсированная индустриализация привела к чрезвычайной скученности работников и производственного оборудования в цехах заводов, к лавинообразному увеличению случаев травматизма, обострения проблемы организации питания, обеспечения рабочих элементарными санитарно-гигиеническими условиями.

**Ключевые слова:** условия труда, рабочие, первые пятилетки.

**Lyubavsky R. G. Terms of Workers Giant Factory in Kharkiv in the First Five-Year Plans.** The article examines the changing conditions of labor in a giant factory in Kharkiv in the First Five-Year Plans. The conclusion is that at this time formed a special working conditions that have become routine features of Soviet factory workers. Forced industrialization led to the crowding of emergency workers and production equipment in the plant's workshops to the massive increase in cases of injury, worsening the problem of food security of workers elementary sanitary conditions.

**The keywords:** working conditions, workers, the first five-year plan.

Захоплення влади партією більшовиків під час бурхливих подій жовтня 1917 р. було лише першим кроком до здійснення головної мети революції – створення нового соціалістичного суспільства. Лідери більшовицької партії у працях і промовах

неодноразово наголошували, що досягнення цієї мети можливо лише за умов появи нової радянської людини [1, с. 3-11; 2; 3, с. 198; 4, с. 17-20; 5, с. 8-16]. Найкращим «матеріалом» для створення «нової» людини лідери революції 1917 р. вважали пролетаріат. На думку партійного керівництва, запорукою успіху було здійснення «революції побуту», створення для робітників нової повсякденної дійсності (зміна житлових умов та умов праці тощо). Дослідницьке завдання даної розвідки сфокусоване на вивченні змін, що відбулися в умовах праці робітників найбільших заводів Харкова. Для дослідження були обрані підприємства, які були флагманами індустрії нової соціалістичної держави (паравозобудівельний, електромеханічний, машинобудівельний та тракторний заводи).

У радянській історіографії трудові будні працівників заводів Харкова в роки перших п'ятирічок традиційно зображувалися як цикл трудових перемог та досягнень у боротьбі за виконання партійних настанов [6, с. 15; 7, с. 61; 8, с. 25]. Сучасні науковці, сприйнявши чимало корисних пізнавальних процедур з досвіду західної історіографії, більш виважено підходять до вивчення історії радянської повсякденності. Хоча повсякденне життя робітників заводів-гігантів Харкова у 1920–1930-і рр. не було об'єктом окремого дослідження, деякі аспекти були висвітлені в контексті вивчення інших тем [9, с. 116; 10, с. 208; 11, с. 229].

Дослідження умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок проводилося із залученням різноманітних джерел: актових і законодавчих матеріалів, різного роду справочинної документації, періодичного друку, джерел особового походження, образотворчих джерел (планів та креслень).

У радянському проєкті виховання «нової людини» особливе місце було відведене пролетаріату. Значна увага радянської влади була прикута до тих, хто був авангардом пролетарської армії – робітників заводів-гігантів. Втім, більшість заводів-гігантів Харкова були побудовані ще до революції 1917 р. й, як виявилось, не були розраховані на таке розширення масштабів діяльності, яке відбулося в роки перших п'ятирічок. У матеріалах обстежень санітарно-технічного стану Харківського паравозобудівельного заводу (далі ХПЗ) за 1928–1929 рр. зазначалося, що приміщення заводу були «старого типу», тісними та з низькими стелями [12, арк. 44]. Деякі з підприємств розміщувалися у непристосованих до виробництва місцях (наприклад, фабрика «Червона нитка» розташовувалася в будівлі колишніх військових казарм [13, арк. 36].) Нарощування виробничої потужності підприємств здійснювалося завдяки збільшенню чисельності працівників та кількості робітничого обладнання. Так, в 1928 р. на ХПЗ працювало 4 994 чоловік [14, арк. 3], тоді як в 1931 р. їх було – 11 485 чоловік [15, с. 145], тобто чисельність робітників підприємства збільшилася більше ніж вдвічі. Внаслідок екстенсивної модернізації промисловості звичними явищами стали

надзвичайна скупченість та загромодження цехів робітничим обладнанням. За даними обстеження промисловості Харкова, проведеного у 1929 р., через брак вільного місця у цехах паровозобудівельного, електромеханічного, машинобудівельного та ін. заводів станки доводилося розміщувати майже впритул один до одного. Відстань між станками зазвичай не перевищувала 60 см [16, арк. 36]. Технічним устаткуванням, як правило, було зайнято до 70% площі харківських підприємств. Цехи були завалені готовою продукцією та залишками виробничих матеріалів. Про це не могли не повідомляти у своїх звітах спеціальні комісії, що проводили обстеження підприємств Харкова. Так, у 1931 р. санітарно-технічний інспектор після обстеження заводу «Серп і молот» у своєму звіті відзначав, що у зв'язку зі збільшенням обсягів виробництва цехи надзвичайно перевантажені обладнанням й робочої площі вкрай недостатньо [17, с. 43]. Отже, через нарощення ударними темпами обсягів промислового виробництва у роки перших п'ятирічок чисельність робітників на заводах-гігантах Харкова та кількість робітничого обладнання збільшилися в два з половиною рази [15, с. 145]. Це суттєво погіршило умови праці робітників, у порівнянні із тими умовами, які були у робітників цих заводів до початку проведення індустріалізації, й до революції.

Збільшення кількості працівників та виробничого обладнання призвело до появи ще однієї проблеми – у повітрі цехів концентрувалася надмірна кількість пилу та інших шкідливих речовин. Тому природно, що у матеріалах санітарно-технічних обстежень підприємств Харкова за 1928–1932 рр. неодноразово виражалося занепокоєння, що більшість промислових об'єктів міста не мали розгалуженої вентиляційної мережі. Наявність вентиляційних приладів у цехах була скоріше виключенням, ніж правилом. Приміщення цехів ХПЗ та інших заводів як правило не систематично провітрювалися через відкриті двері та вікна [18, арк. 45]. Через це на вікнах осідала непомірна кількість пилу, що значно зменшувало освітленість цехів, а також знижувало температуру у приміщеннях (робітники вимушені були взимку працювати у верхньому одязі). У матеріалах санітарно-технічного обстеження заводу «Серп і Молот» підкреслювалося, що через нерозвиненість вентиляційної мережі на освітлювальних приладах у цехах накопичувалася велика кількість пилу та осаду [19, арк. 43]. Як виявилось, не досконалою була й вентиляційна система Харківського тракторного заводу (далі – ХТЗ), хоча його збудували на початку 1930-х р. як зразковий промисловий об'єкт. Надмірна концентрація різних газів та оксидів у заводських приміщеннях призводила до численних отруєнь робітників, про що були вимушені повідомляти, ставити це гостре питання на сторінках медичні видання [20, с. 64–67]. Отже, нерозвиненість вентиляційних систем на заводах-гігантах Харкова негативно впливала на умови праці робітників в умовах надзвичайної скупченості у цехах робітників та обладнання.

У роки перших п'ятирічок чисельність робітників заводів збільшилася в декілька раз. Приміром, на заводі «Серп і Молот» з 1928 по 1931 рр. чисельність робітників збільшилася в тричі [15, с. 144]. Як правило робітники приїжджали на виробництво із навколишніх сіл. Тому закономірним було те, що дві третини працюючих на заводі були вихідцями з сільської місцевості. Звісно, виробнича культура і рівень кваліфікації цих працівників були довгий час низькими. Приміром, у 1934 р. на ХТЗ майже 43 % робітників мали досвід праці менше, ніж 1 рік [21, арк. 100]. Через збільшення чисельності некваліфікованих працівників на заводах-гігантах та скупчення робітничого обладнання у цехах значно збільшилася кількість випадків травматизму. Як правило, нещасні випадки на виробництві траплялися через падіння деталей або неправильне користування виробничим обладнанням [22, арк. 122]. Найбільш розповсюдженими травмами були пошкодження верхніх та нижніх кінцівок, синці й рвані рани, потрапляння чужорідних предметів у очі. На сторінках періодичних видань керівництво заводів було вимушено розпочати кампанію з обговорення проблеми охорони праці на заводах-гігантах Харкова, шляхів зменшення кількості випадків травматизму, а також оптимізації процесу надання першої невідкладної допомоги робітникам тощо [23, с. 13–15; 24, с. 73–76; 25, с. 713–716, 26, с. 2–7]. У радянській історіографії неодноразово підкреслювалося, що адміністрація постійно вела роботу щодо покращення умов праці робітників [27, с. 61; 28, с. 66]. Втім, самі робітники були вкрай незадоволені діяльністю адміністрації в галузі охорони праці. У жовтні 1928 р. на профспілковій конференції союзу «Металіст» один з робітників заводу «Серп і молот» підсумував, що дії в галузі охорони праці розпочиналися тільки тоді, коли траплявся нещасний випадок [29, арк. 83]. Звісно, випадки травмування траплялися на заводах і раніше, втім, з початком перших п'ятирічок їх кількість збільшилася в декілька разів. Це відбулося навіть у нормативній документації, приміром, наприклад, у матеріалах до санітарного паспорту заводу «Серп і Молот» зверталася увага на проблему збільшення випадків травматизму. Якщо у 1927 р. на заводі сталося 1175 випадків травмування, то у 1930 р. їх було зафіксовано вже 3320, тобто їх число збільшилося майже втричі [30, арк. 45]. Отже, залучення до виробництва некваліфікованих робітників та погіршення санітарно-технічних умов праці призвели до катастрофічного збільшення випадків травматизму.

Через брак вільної площі та надзвичайну скупченість обладнання виділити додаткові місця для господарських та санітарних приміщень (душових кімнат, роздягалень тощо) було складно. Приміром, з 16 цехів ХПЗ душ був тільки у трьох цехах. При цьому, слід зауважити, що робітники, які приїхали з села, довго керувались сталими звичками та нормами поведінки. Тому навіть там, де існувала можливість регулярно приймати душ, колишні селяни не робили цього, оскільки не мали звички

дотримуватися правил особистої гігієни [31, с. 345]. Дослідження контрольної документації заводів виявило, що такі факти були масовими. Приміром, у матеріалах обстеження заводу «Серп і Молот» було підкреслено, що робітники мало користувалися душовими кімнатами навіть там, де вони все-таки існували [32, арк. 41]. Через стрімке збільшення чисельності працівників на заводах-гігантах виникла навіть така проблема як зберігання робітничого одягу. Збудовані ще до революції 1917 р. роздягальні не були розраховані на ту кількість робітників, які працювали на заводах-гігантах в роки перших п'ятирічок, тому людям часто доводилося зберігати своє вбрання на робочому місці. Нерідко робітники були вимушені розвішувати свій одяг на стінах цехів [33, арк. 44]. Оскільки розширити площі роздягалень або збільшити їх кількість було неможливо, комірчини для зберігання одягу часто розміщувались у самих цехах. У санітарно-технічних обстеженнях заводів неодноразово зазначалося, що в цих шафах часто зберігалася не одяг, а деталі та залишки виробничого матеріалу [34, арк. 41].

Персонал заводських їдалень збільшив обсяг приготування їжі майже в 4 рази [35, с. 18]. Неймовірний поспіх в роботі заводських їдалень негативно позначився на їх санітарному стані. Представники наркомздоров'я, які регулярно проводили перевірки системи громадського харчування на підприємствах Харкова, раз у раз фіксували порушення санітарних норм у роботі їдалень та кухонь [36, с. 5]. Так, у серпні 1931 р. комісія наркомздоров'я обстежила їдальні ХПЗ, ХЕМЗ та ХТЗ й виявила численні грубі порушення санітарних норм (приміщення кухонь були брудними, сміття вивозилося не регулярно, продукти псувалися через неякісне зберігання) [37, с. 862]. Через неможливість розширення приміщень заводських їдалень, звичним явищем життя робітників стали надзвичайно довгі черги під час обідньої перерви. Працівники знали про те, що у черзі за обідом можна простояти доволі довго, тому передчасно залишали робочі місця й поспішали до їдальні. У тогочасній періодиці можна натрапити на численні статті, в яких описувалися події типової обідньої перерви. Приміром, на ХПЗ після того, як пролунав гудок на перерву, «тисячна юрба робітників виривалася з цехів, переганяючи один одного, збиваючи з ніг, штовхаючись, з криками та галасом бігла на обід» [38, с. 3]. Їсти робітникам доводилось швидко, оскільки їх постійно підганяли працівники, які чекали вільного місця за столом. Працівник Харківського тракторного заводу І. Смирнов у спогадах писав, що робітники взагалі не могли спокійно навіть поїсти, адже діяло правило – «поїв – проступись місцем іншому» [39, с. 112].

Окремо слід охарактеризувати організацію харчування робітників Харківського тракторного заводу. Стан справ на цьому заводі вельми показовий, адже його будували на вільному місці, за спеціально розробленим планом як флагман соціалістичної промисловості. У січні 1930 р. розпочалися перші роботи з будівництва майбутнього

промислового гіганта. На перших етапах будівництва заводу робітників було небагато й обідів вистачало всім [40, с. 129]. Поступово чисельність людей, зайнятих на будівництві ХТЗ збільшувалася, відповідно розширювалася й мережа громадського харчування. У червні 1930 р. на території підприємства працювало вісім їдалень, які разом обслуговували вісім тисяч робітників [41, с. 60]. Вочевидь, цих їдалень було недостатньо, бо вже на 1 липня 1930 р. робітничий колектив налічував майже десять тисяч осіб [28, с. 7]. Тобто, мережа громадського харчування не могла охопити всіх робітників. Тому не дивно, що комісія Наркомздоров'я зробила висновки, що санітарний стан їдалень ХТЗ також був незадовільним. До того ж і у цих їдальнях, за оцінками комісії, їжа була недоброякісною [42, с. 150], приміщення їдальні були брудними [37, с. 5].

Отже, реалізація грандіозних планів перших п'ятирічок, збільшення обсягів промислового виробництва суттєво вплинули на умови праці робітників заводів-гігантів Харкова. Екстенсивне збільшення виробничих потужностей підприємств спричинило надзвичайну скупченість робітників та виробничого обладнання. Через це умови праці робітників заводів-гігантів Харкова зазнали істотних змін. Втім, ці зміни не знаменували створення якісно нових умов праці. Створення відповідних умов праці не могло наздогнати швидке зростання чисельності робітників, тому основні параметри, за якими визначають дотримання певних стандартів організації умов праці, значно знизилися. Відповідні комісії вимушені були робити висновки про підвищення рівня загазованості повітря цехів, збільшення кількості випадків травматизму, появу проблем з харчуванням робітників тощо. Характерно, що такі вади були притаманні не тільки заводам, які були збудовані до індустріалізації, але й на новобудовах, які були «візитівками» успіхів радянської промисловості. Скупченість, тиснява та незручності стали характерними рисами умов праці робітників заводів-гігантів Харкова в роки перших п'ятирічок, типовою ознакою радянської повсякденності 1930-х рр.

### Примітки

1. *Луначарський А.* О быте / А. Луначарський. – М., 1927.
2. *Троцький Л.* Задачи коммунистического воспитания / Л. Троцкий. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/>. Доступ – 28.01.2011 г.
3. *Бухарин Н. И.* Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М., 1990.
4. *Креженцев П.* Человек новой эпохи / П. Креженцев // Революция и культура. – 1927. – № 3-4.
5. *Деборин А.* Марксизм и культура / А. Деборин // Революция и культура. – 1927. – № 1.
6. *Очерк истории Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. 1931–1961.* – Х., 1962.

7. Родионов В. А., Анненков П. Н. Рожденный дважды / В. А. Родионов, П. Н. Анненков. – Х., 1981.
8. Годы трудовых свершений. Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» / И. К. Печуров и др. – Х., 1975.
9. ХПЗ – завод имени Малышева. 1895–1995. Краткая история развития. – Х., 1995.
10. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х., 2007.
11. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – № 15.
12. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
13. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
14. ДАХО. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 268.
15. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917 – июнь 1941: сборник документов и материалов. – Х., 1986.
16. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
17. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
18. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
19. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
20. Бондаренко К. К. Оздоровления умов праці в бензиносховищах / К. К. Бондаренко // Профілактична медицина. – 1935. – № 11.
21. ДАХО. – Ф. 5652. – Оп. 1. – Спр. 642.
22. ДАХО. – Ф. 5652. – Оп. 1. – Спр. 647.
23. Медведевская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведевская // Медицинский работник. – 1934. – № 4.
24. Абрамовіч М. А. Досвід півторарічної роботи заводської фізіолого-гігієнічної лабораторії / М. А. Абрамовіч // Профілактична медицина. – 1935. – № 5.
25. Муравчик В. М., Кенис П. Я. К вопросу об организации медико-санитарного обслуживания предприятий / В. М. Муравчик, П. Я. Кенис // Врачебное дело. – 1936. – № 6.
26. Шевандин М. Н. Об оказании первой помощи при травмах на заводах / М. Н. Шевандин // Хроника здравоохранения. – 1927. – № 3.
27. Кременецкий М. А., Стоянов А. Г. Велетень електроіндустрії. Харківський електромеханічний завод / М. А. Кременецкий, А. Г. Стоянов. – Х., 1930.
28. Солошко Д., Макеева М. Трудовой шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, М. Макеева. – К., 1962.
29. ДАХО. – Ф. 1010. – Оп. 1. – Спр. 2067.
30. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.

31. Ткаченко І. Санітарний стан і боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17.
32. ДАХО. – Ф. 1606. – Оп. 1. – Спр. 911.
33. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
34. ДАХО. – Ф. 1392. – Оп. 2. – Спр. 205.
35. На ХПЗ // За здорове харчування. – 1930. – № 3-4.
36. Витяг із протоколу № 18-33 від 7 серпня 1931 року засідання колегії Народного комісаріату охорони здоров'я // Профілактична медицина. – 1931. – № 7-8.
37. Про стан їдалень і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. – 1931. – № 15-16.
38. Гродін Б. Сразкова їдальня – помічник промфінплану / Гродін Б. // За здорове харчування. – 1930. – № 10-12.
39. Смирнов И. П. Сила влечения / И. П. Смирнов. – М., 1974.
40. Медично-санітарне обслуговування робітників Тракторобуду // Профілактична медицина. – 1930. – № 2.
41. Борфін Б., Вольський В. Харківський тракторний завод і новий Харків / Б. Борфін, В. Вольський. – Х., 1930.
42. Колегія Наркомздоров'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрелестані // Профілактична медицина. – 1931. – № 5-6.

УДК 94(470+571)"1917/1991"

### Решение кадровой проблемы на предприятиях речного транспорта Нижней Волги в 1944–1945 гг.

Гоманенко О. А.

Гоманенко О. А. Вирішення кадрової проблеми на підприємствах річкового транспорту Нижньої Волги в 1944–1945 рр. У статті відображена діяльність Управління Нижньоволзького річкового пароплавства щодо забезпечення кадрами підприємства в 1944–1945 рр. Показані заходи щодо залучення і збереження робітників. Розкриті джерела постачання робочою силою пароплавства Нижньої Волги на заключному етапі Великої Вітчизняної Війни.  
**Ключові слова:** Велика Вітчизняна війна, водяний транспорт, кадри, Нижньоволзьке річкове пароплавство.

© Гоманенко О. А.